

İŞLETMELERİN KURULUŞ YERİNİN SEÇİMİ

Yeni işletmelerin kuruluş çalışmaları sırasında sürdürülen ekonomik analiz kapsamına giren ikinci önemli konu, işletmenin üretim çalışmalarını yürüteceği kuruluş yerinin veya ürünlerin üretileceği coğrafi konumun seçimidir.

Bir işletmenin kuruluş aşamasında üzerinde en fazla durulması gereken başlıca 3 konu vardır. Bunlar;

1. En uygun işletme büyüklüğünün veya üretim kapasitesinin seçimi,
2. En uygun üretim teknolojisinin veya üretim yönteminin seçimi,
3. En uygun işletme kuruluş yerinin seçimidir.

Bir işletme kurma faaliyeti sırasında sözü edilen bu 3 karar konusu arasında, işletmenin üretimini sürdüreceği konumun belirlenmesi birinci derecede önemlidir. Zira temel üretim kararlarından üretim yöntemini ve hatta işletme büyüklüğünü (kapasite büyüklüğünü) bir kez saptadıktan sonra, gerektiğinde belli sınırlar içinde değiştirmek olanaklıdır. Hâlbuki elverişsiz bir yerde kurulan bir işletmenin bir yerden diğer bir yere aktarılması büyük harcamalar gerektirebileceği gibi, böyle bir yerde kurulan işletme, işletmenin ömrü boyunca gereksiz harcama ve zararlara yol açabilir. Yanlış bir yerde kurulan işletme hem ulusal kaynakların savurganlığına, hem de ileride yüksek üretim ve ulaştırma maliyetleri ile karşılaşılmasına neden olur.

A- Kuruluş Yeri Seçiminde Aşamalar ve İlkeler

Bir işletmenin veya fabrikanın kuruluş yeri seçimi 3 aşamadan oluşan bir sorundur;

1. Fabrikanın kurulacağı bölgenin seçimi. Bu, ülkenin ortak özellikleri bulunan bir bölgesi olabilir: Ege Bölgesi, Marmara Bölgesi, Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi gibi.
2. Bölge içindeki kuruluş yöresinin (il veya ilçenin) seçimi.
3. Seçilen il veya ilçede kurulacağı konum yerinin veya arsanın seçimi.

Son iki aşama birbiriyle yakından ilişkili bulunduğundan beraberce bir aşama olarak düşünülebilir. Böylece yer seçimi; 1) Bölge seçimi ve 2) Bölge içinde fabrikanın kurulacağı konumun veya arsanın seçimi gibi iki önemli aşamadan oluşur.

Endüstriyel işletmelerin kuruluş yerlerinin seçimi kararının verilmesinde iki grup ölçütten hareket edilir. Bunlardan birincisi, devlet planlama organlarının yatırımları yönlendirmek amacıyla kullandıkları kriterlerdir.

D. Bunlar;

- a. Ulusal geliri maksimum kılmak veya en üst düzeye çıkarmak.
- b. Ülkenin işgücünü tam ve etkin olarak kullanmak,
- c. Geri kalmış bölgeleri kalkındırmak,
- d. Yerleşimin yoğun olduğu bölgelerdeki sosyolojik ve ekolojik sorunlara çözüm getirmek

İkinci gruptaki ölçütler ise, bir işletmenin kendi amacını gerçekleştirmeye yönelik ölçütlerdir. Buna göre bir işletmenin en uygun kuruluş yeri ileride işletme kârını maksimum kılacak bir yer olmalıdır. Böyle bir yerin seçimi toplam maliyetlerin minimum kılınması veya toplam gelirlerin maksimum kılınması ölçütlerinden hareket etmekle sağlanır. Toplam kârı maksimum kılmak amacıyla işletme kuruluş yerini belirlemede göz önünde bulundurulmuş ölçüt, genellikle uygulamada da gelirlerin maksimizasyonu yerine maliyetlerin minimizasyonu ölçütüdür. Zira fabrika üretime geçmeden toplam maliyetleri ve özellikle yatırım maliyetlerini ilerideki satış gelirlerine oranla, şimdiden tahmin etmek veya kestirmek daha olanaklıdır. Diğer bir deyişle, girişimcinin önceden tahminlenmesi çok zor olan satış gelirleri ölçütü yerine, kontrol ve tahminlenmesi daha kolay olan maliyet ölçütünden hareket etmesi daha isabetli olacaktır.

İşletmeler, kuruluş yeri açısından, genellikle üç nitelikte olabilir:

- a. Hammadde kaynağına dönük işletmeler: Bir demir-çelik fabrikası, bir kömür işletmesi, bir alüminyum ve çimento fabrikası genellikle bu gruptaki işletmelerdir. Kullandıkları çok fazla hacimli hammadde dolayısıyla bu işletmelerin hammadde

kaynağının bulunduğu yerde veya bunun yakınında kurulması gerekir. Böylece taşıma masrafları azaltılmış olur.

b. Tüketicie ya da pazara dönük işletmeler: Bir makarna, bir deterjan fabrikası ve bir rafineri genellikle pazara dönük işletmelerdir. Bunların tüketicilerin yanında kurulması taşıma veya ulaştırma harcamalarından tasarruf sağlar.

c. Kuruluş yeri değişik olabilen işletmeler: Bazı işletmelerin hammadde kaynağına veya piyasaya yakın bulunması fazla bir farklılık göstermez. Örneğin, bir pamuklu dokuma fabrikası, bir pamuk ovasının yanında olabildiği gibi tüketici pazarının yakınında da kurulabilir.

Bölge seçimi sırasında işletmeci büyük oranda devletin yatırımları planlama ve teşvik önlemlerinin etkisi altında kalır. Gerek kredi olanakları, vergi indirimleri gibi parasal önlemlerle, gerekse endüstrileşmesi amaçlanan bölgelerde devlet eli ile kurulacak olan organize sanayi bölgeleri, endüstriyel kompleksler ve ulaşım olanakları gibi parasal olmayan önlemlerle kamu kuruluşları bölgesel düzeyde kuruluş yeri seçimi kararını yönlendirebilirler. Bölgesel düzeyde seçim kararını etkileyen diğer faktörlere "kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörler" bölümünde temas edilecektir.

Kuruluş yeri seçimi çalışmasının son iki aşaması, yani yöre ve konum seçimi, birlikte ve ayrı ayrı ele alınabilir. Bölge seçiminden sonra bölge içinde kuruluş yöresinin seçimi çalışmaları şu aşamaları içermelidir:

- a. Kuruluş yöresinin seçimini etkileyen faktörler belirlenmeli,
- b. Bölge içinde çeşitli yöreler için kuruluş yeri seçim kararını etkileyen faktörlerin sayısal veya karşılaştırmalı değerleri saptanmalı,
- c. Faktörlerin değerlendirilmesi yoluyla bölge içindeki yöreler etkinlik sırasına sokulmalı,

d. En etkin yöreler aday kuruluş yöreleri olarak seçilmeli ve kuruluş yeri saptama yöntemleriyle bu aday yöreler arasından toplam maliyetleri minimum kılan belli bir yöre en iyi veya optimum kuruluş yöresi olarak saptanmalı,

e. En uygun kuruluş yöresi hakkında kesin kararı işletmenin üst düzeydeki yöneticileri vermelidir.

Yöre seçimi, optimum kuruluş yeri seçimi kararının en karmaşık aşamasıdır. Yöre seçimini etkileyen faktör çok sayıda olduğu gibi bunların, ölçümü de oldukça zordur. Kuruluş bölgesi ve yöresi belirlendikten sonra fabrikanın kurulacağı arsanın veya konumun saptanması oldukça kolaydır.

B- KURULUŞ YERİ SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörler veya öğeler iki grupta incelenir. Birincisi, kuruluş bölgesi seçimini etkileyen faktörler; ikincisi de, kuruluş yöresini ve konumu etkileyen faktörler.

1- Bölge Seçimini Etkileyen Faktörler

Bölge analizinde gözönüne alınacak faktörler şöyle sıralanabilir (1):

- a. Talep ve dağıtım olanakları açısından pazar elverişliği,
- b. Hammadde ve yardımcı madde kaynaklarının şimdiki ve gelecekteki durumu,
- c. Yan sanayi kuruluşları,
- d. Çeşit, yoğunluk ve maliyetler açısından ulaşım olanakları.
- e. Enerji ve yakıt kaynaklarının yoğunluk ve maliyetleri açısından ulaşım olanakları,
- f. Miktar, kalite ve ücret açısından işgücü kaynakları,
- g. Fabrikanın faaliyetlerini ve personelin yaşantısını etkileyebilecek iklim koşulları,
- h. Su ve atıkları giderme tesisleri.
- ı. Devletin yasalarla belirlediği kısıtlayıcı veya teşvik edici faktörler.

a. Pazar Faktörü

Üretim biriminin veya işletmenin kuruluş yerini etkileyen faktörlerin başında gelir. Zira her üretim faaliyeti, bir pazardaki gereksinimi karşılamak için yapılır. Özellikle ulaştırma sisteminin yetersiz ve taşıma ücretlerinin yüksek olması durumunda, işletme kuruluş yerinin pazarlara yakın olması gerekir. Üretilecek ürünün türüne göre, işletmenin tüketicilerin yoğun bir biçimde toplandığı bir bölgede kurulması uygun olacaktır.

Çabuk bozulan mallar üreten işletmeler, hizmet işletmeleri, perakende ve toptan ticaret işletmeleri, genellikle, tüketim pazarlarına yakın veya tüketim pazarlarının içinde kurulurlar.

Üretilen ürün büyük bir kitle durumunda ise veya ürünün taşınması, gösterilmesi gereken dikkat ve ulaştırma giderleri bakımından önemli bir ağırlık taşıyorsa, pazara yakınlık, taşıma maliyeti giderlerini azaltacaktır.

b. Hammadde ve Yardımcı Madde Faktörü

Kuruluş yeri seçimini etkileyen önemli faktörlerden birisi de, hammadde ve yardımcı maddeye yakınlık ve bunların tedarik olanağıdır. Hammadde, fiziki ve kimyasal nitelikler yönünden uygun olmalı, sürekli olarak tedarik edilebilmeli, fiyatı elverişli olmalı ve iyi bir ulaştırma sisteminin yakınında bulunmalıdır.

Maden işletmeleri, ağır sanayi işletmeleri, döküntüleri veya yan ürünleri işleyen işletmeler, termik santraller, sebze, meyve ve balık konserve fabrikaları, genellikle, hammadde faktörüne yönelirler. Hammaddenin fiyatı düşük fakat ürününki yüksek olursa veya hammaddenin mamul duruma gelmesinde büyük hacim ve ağırlık kaybı olursa, işletmenin hammadde yakınına kurulması uygun olur. Eğer hammadde mamul durumuna geldiğinde ağırlığından hiç yitirmiyorsa ve öteki faktörlerin etkileri önemsiz ise. İşletme hammaddeye yakın veya pazara yakın veya ikisi arasında bir yerde kurulabilir. Öte yandan hammaddesi her yerde bulunan ürünlerin tüketim alanı içerisinde üretilmesi uygun olur.

c. Taşıma Faktörü

Ulaştırma giderleri, ulaştırma olanak ve araçları kuruluş yerleri faktörleri arasında en genel olan faktördür. Bununla birlikte, bu faktörü yalnız başına göz önüne almak zorunda olan işletmeler de vardır.

Ulaştırma olanaklarının elverişli olması nedeniyle, deniz ve nehir kıyılarına, demiryolu kavşaklarına ve karayollarının yakınlarına kurulmuş pek çok işletme vardır. Örneğin, rafineriler ve petrol dağıtım merkezleri, genellikle, liman bölgelerinde kurulur.

Son yıllarda ulaştırma maliyetlerinde görülen büyük artışlar hammadde ve yardımcı maddeleri büyük ölçüde doğadan temin eden işletmelerin, uygun ulaştırma sistemine sahip ve uygun ulaştırma düzeni bulunan bölgelerde kurulmasını zorlamaktadır. Diğer faktörler aynı olduğunda, toplam taşıma giderlerinin en düşük olduğu yer, ekono-mik açıdan en uygun kuruluş yeridir. Büyük ölçüde tüketici pazarına yönelik işletmeler, tüketicinin yoğun olduğu bölgelerde, il içi veya yakın çevrelerinde kurulmalıdır.

d. İşgücü (insan gücü) Faktörü

Kuruluş yeri seçilirken işgücünün nitelik ve nicelik yönünden yeterli olup olmadığına da dikkat edilmelidir. Büyük ölçüde işgücü yoğun üretim yöntemi uygulayan işletmeler, işgücünün kolayca temin edilebileceği bölge veya yerlerde kurulmalıdır. Belirli bir konuda uzmanlaşmış veya kalifiye işgücüne gereksinimi olan işletmeler, bu nitelikteki işgücünün var olduğu yakın yerlerde kurulmalıdır. Oyuncak, porselen, müzik aletleri, cam eşya ve halı dokuma endüstrilerinin uzmanlaşmış işgücüne gereksinimleri vardır. Bu nedenle, uzmanlaşmış işgücünün bulunduğu yerlere yönelirler.

e. Enerji ve Yakıt Faktörü

Su, kömür ve elektrik enerjisi kaynaklarının bulunduğu yerler de kuruluş yerinin seçimini etkileyen önemli faktörler arasındadır. Çimento, şeker, kâğıt hamuru üreten ve bıçkı işletmeleri gibi enerji gereksinimi fazla olan işletmeler ucuz su ve elektrik

enerjisi elde edilebilen akarsu dolaylarında kurulurlar. Kömür enerjisinin çok kullanıldığı işletmelerin kömür madenleri yakınında kurulduğuna rastlanır.

f. Teşvik Edici Faktörler

Geri kalmış bölgeler, alt yapı tesisleri yönünden fakir oldukları gibi, yer açısından da tüketim merkezlerine uzaktırlar. Buralara endüstriyel tesis kurulabilmesi için yol, enerji, su, personelin sağlık, kültürel ve diğer gereksinimlerinin karşılanması için ayrıca yatırımlar yapılması gerekir. Gelişmiş bölgelerde kurulan endüstriye göre, bölgenin geri kalmışlığı nedeniyle, projenin kuruluş ve işletme dönemi boyunca yüklenecek külfetleri hafifletici önlemler devlet tarafından alınmadığı sürece, geri kalmış bölgelerde endüstri kurulması ve geri kalmışlıktan kurtulma olanağı yoktur.

Önlemler iki ana grupta düşünülür: Birincisi, enerji ve ulaştırma tesisleri gibi alt yapı tesislerin Devlet tarafından yapılması; ikincisi de, vergi bağışıklığı (muafiyeti) veya indirimi ile kredi kolaylığı gibi finansal önlemlerdir.

Bölge seçimi analizlerinde uygulanan ölçütlerin çoğunluğu makro ekonomik niteliktedir. 1960 yılında yapılan bir çalışma da bu ölçütler 10 ana gruba ayrılmış, her grup içindeki alt ölçüt grupları belirlenmiş ve her alt ölçüt grubu da bileşen ölçütlerine ayrılmıştır (1). Söz konusu 10 ana ölçüt grubu şunlardır:

1. Pazarlar
2. İşgücü
3. Malzeme ve Hizmetler
4. Ulaştırma
5. Hükümet ve Yasalar
6. Finansman Olanakları
7. Su ve Artıkların Yok Edilmesi
8. Enerji ve Yakıt
9. Toplumsal Özellikler
10. Konum veya Arazi Özellikleri

Parantez içindeki sayıların ilki, ana faktör grubu içindeki alt faktör grubu sayısını; ikincisi ise her alt faktör grubu içindeki tali veya ikinci dereceden grup sayısını göstermektedir. Bu liste de toplam 753 faktör bulunmakta, bununla beraber genel olarak kuruluş yeri seçimini etkileyen tüm faktörleri içerdiği söylenemez.

2- Yöre (aday kuruluş yerleri) ve Konum Seçimini Etkileyen Faktörler

İşletmenin kurulacağı bölgenin belirlenmesinden sonra, bu bölge içinde fabrikaların kurulabileceği il ve ilçe gibi muhtemel kuruluş yöreleri veya aday kuruluş yerleri belli ölçütlere göre saptanır. Daha sonra bu aday yöreler arasından, kuruluş yeri saptama yöntemleri aracılığı ile, toplam maliyetleri minimum kılan belli bir yöre en iyi veya optimum kuruluş yöresi ve yeri olarak saptanır.

Kuruluş yöreleri veya aday kuruluş yerleri ve konum (arsa) seçimindeki faktörler çeşitlilik ve aralarındaki ilişkiler açısından bölge seçimindekilere oranla çok daha karmaşıktır. Özellikle faktörlerin çoğunun kalitatif nitelikte olması seçim işini daha da güçleştirir.

Yöre ve konum seçimindeki kriterler daha çok teknik düzeydedir. Bölge seçimindeki faktörlerle aynı adı taşıyanlar da mikro düzeyde bulunurlar. Bu faktörlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir.

1. Ulaşım
2. İşgücü tedariki, şimdiki nüfus ve gelişme trendi
3. Gelişme yapı ve davranışları
4. Toplumsal yapı ve davranışlar
5. Enerji ve su kaynakları
6. Tedarik kaynaklarına yakınlık
7. Ulaşım tesisleri ve maliyetleri
8. Yaşam koşulları
9. Arazi, inşaat, giyim, gıda ve diğer konulardaki fiyat düzeyleri
10. Mevcut fabrikaların yerleri ve sosyal tesisler
11. Belediye hizmetleri
12. Atıkları giderme kolaylıkları

13. Arazinin topoğrafik yapısı
14. İşçi - işveren ilişkileri
15. Ücret düzeyleri
16. Nüfus yapısı; çalışır oranı, eğitim ve meslek durumları
17. Kamu tesisleri; yol, hava alanı, yolcu terminalleri
18. Teknik personel ve yönetici olanakları
19. Eğitim ve araştırma kuruluşları
20. İklim
21. Vergiler